

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ VƏ ONUN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TOFIQ HACIYEV MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşməsi məsələsi dil tarixçilərimiz qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sayılır. Türk xalqlarının dillərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından dabu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öyrənilmə tarixi çox da qədimə getməyən Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşməsi məsələsi XX əsrin 40-cı illərindən başlamış və bir sıra dil tarixçisi tərəfindən bu sahədə işlər görülmüşdür. Bu mənada görkəmli Azərbaycan dilçisi Tofiq Hacıyevin gördüyü işlər danılmazdır. Onun dil tarixinə özünəməxsus baxışı və bölgüsü olmuşdur.

1. “Ümumi dilçilik ədəbiyyatlarında Ural-Altay, Türk, Turan, Altay adları ilə tanınan dillər ailəsinin qərb qrupuna, cənub-qərb qrupuna, oğuz-qıpçaq və ya oğuz adlanan qrupuna daxil edilən Azərbaycan dili nəinki bu qrupa daxil edilən dillər sırasında, hətta bu ailəyə daxil dillər içərisində həm ümumxalq dili kimi, həm də bu əsasda ədəbi dil kimi daha əvvəl formalaşmış və təxminən min ilə yaxın inkişaf yolu keçirmiş zəngin, səlis bir ədəbi dilin varisidir. Məhz buna görədir ki, bu uzun və mürəkkəb inkişaf yolunu tədqiq etmək zəruri olduğu qədər də çətindir” (1, s.92).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsi və dövrləşməsinin tarixi çox da qədimə getmir. Belə ki, bu sahə ilə bağlı yazılmış ilk əsər 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” əsəri (40) sayılır. Ə.Dəmirçizadənin də qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolu çox müxtəəsər, təqribi və ümumi şəkildə izah olunmuşdur (2,s.92).

Bu əsərdə Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini altı mərhələyə bölmür:

1. XIII – XIV əsrlərdə formalaşan Azərbaycan ədəbi dili.
2. XV – XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili.
3. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili.
4. XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili.
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr).
6. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili (3, s.27-68).

Ə.Dəmirçizadə sonralar Azərbaycan ədəbi dil tarixini üç dövrə bölmür:

- I. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşib inkişaf etməsi dövrü.
- II. Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.
- III. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü – sovet dövrü (2, s.100).

Ədəbi dilin dövrləşməsi məsələsinin xalqın dilin ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi mədəniyyəti, təfəkkür tərzii ilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən T.Hacıyev bu işin eyni zamanda ədəbi dilin tarixini öyrənməkdə müqayisə, əyanilik, asanlıq yaratmaq kimi metodik təcrübi əlverişlik kəsb edir (4, s.71).

Alim Ə.Dəmirçizadənin son dövrləşməsini daha uğurlu hesab edərək bu bölgünün B.Çobanzadənin bölgüsü ilə səsləşdiyini qeyd edərək yazır: “Bizcə bütün bu dövrləşmələrdə bilavasitə dilin quruluşundan, funksional üslublarından yox, tarixi-siyasi şəraitdən çıxış etmişdir” (4, s.72).

Tofiq Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, ədəbi dilin mərhələlərinin ayrılmasında müəyyən əlamətlərin sistemi olmalıdır və elə bir prinsipə müraciət etmək lazımdır ki, bütün inkişaf tarixi üçün örnək ola bilsin. Burada ədəbi dilin mahiyyətini təşkil edən bir amildən yapışmaq zəruridir. Ədəbi dil, birinci növbədə, norması ilə səciyyəolənən seçmə fonetik, leksik və qrammatik faktların sistemidir. Norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi, məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir.

Ədəbi dil xalqın intellekti ilə üzvi əlaqədə yaşayır, ona (intellektə) xidmət edir, eyni zamanda onu əks etdirir. Başqa sözlə, norma ədəbi dilin səviyyəsini göstərir, kollektivin mədəni-əqli mahiyyəti ilə şərtlənir. Yeni intellektual mərhələdə, yeni ictimai-tarixi pillədə ədəbi dil əvvəlki norması ilə onu daşıyanların əqli-mədəni ünsiyyət tələbini ödəyə bilmir. Buna görə də ədəbi dilin inkişafını məhz normanın təkamülü kimi anlamaq lazımdır (4, s.72).

Ədəbi dilin öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqladığını, onun avanqardı kimi çıxış etdiyini qeyd edən alim daha sonra yazır: “Xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil diltarixi faktorlara daha çox həssasdır. Ədəbi dilin mütəhərrikiyə meyli ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyinədə öz əksini tapır. Buna görə də xalq dilinin və ya milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini ehtiva edə bilər” (4, s.73).

M.Cahangirov Azərbaycan ədəbi dilinin öz inkişafında iki böyük dövr keçirdiyini qeyd edir. Birinci dövrün “orta əsrlər” və ya “milli dildən əvvəlki” dövr, ikinci dövrün isə milli dövr kimi ümumiləşdirilib terminləşdirildiyini qeyd edir (5, s.15).

Ümumiyyətlə, Tofiq Hacıyev ədəbi dilin dövrləşməsində yeni, özünəməxsus metodlarla aparır. Belə ki, alim özünə qədər olan bölgülərdəki tarixi yanaşmanı qəbul etmir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bir neçə bölgüsü olmuş və bu bölgülərdə tarixi yanaşma əsas olmuşdur. Tanınmış dil tarixçisi N.Xudiyevin bölgüsü də eyni prinsipə əsaslanır. Alim yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən “ayrılması”), həm də inteqrasiya (“yerli” qıpçaq və “gəlmə” oğuz tayfa

²⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı

dillərinin “birləşməsi”) prosesi, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan, türk dünyasından təcrid olunmuş bir məmləkət, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrid olunmuş bir xalq deyildir, ona görə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi, ümumən türkcənin tarixinin tərkib hissəsidir və məsələnin məhz bu cür quyulması onun düzgün metodologiya ilə öyrənilməsi üçün şərt ola bilər” (6, s.4-5).

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini iki yerə bölmür və hər dövrü də müəyyən mərhələlərə bölmür. Birinci mərhələ Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü adlandırılır və bu da öz növbəsində aşağıdakı mərhələlərə bölünür.

1. XIII – XIV əsrlər.

2. XV – XVI əsrlər.

Alim ikinci mərhələni Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü adlandırır və bunun da dörd mərhələsinə qeyd edir:

1. XVII – XVIII əsrlər.

2. XIX əsr.

3. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ (6, s.5).

2. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin dövrləşməsinə dair xeyli tədqiqatlar aparmış Tofiq Hacıyev bu problemə tam fərqli yanaşır. Alim yazır: “Azərbaycan milli dilinin tarixini artıq orta əsrlərdə kapitalist inkişaf yoluna çıxmış Avropa xalqlarının dilləri ilə müqayisədə deyil, zəngin və olduqca qədim yazılı ədəbi dil ənənələrinə malik şərq dilləri kontekstində öyrənmək məqsəduyğundur” (7, c.51-52). Bu barədə danışıq N.Cəfərov yazır: “T.Hacıyevin son illər Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliləşməsi probleminə həsr olunmuş məqalələri, hər şeydən əvvəl, görkəmli dil tarixi tədqiqatçısının strateji model təqdim etmək cəhdinin nəticəsidir. M.Changirov kimi T.Hacıyev də Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü problemini, prinsip etibarilə, Azərbaycan kontekstində (geniş regional – türkoloji kontekstdə deyil) həll etmək tərəfdarı kimi çıxış edir. Və bir qayda olaraq tipoloji plana üstünlük verir...” (8, s.42).

Tofiq Hacıyev bu barədə yazır: “Ədəbi dilin tarixini, göründüyü kimi, müxtəlif prinsiplərə görə dövrləşdirmək olar və müxtəlif prinsiplər üzrə dövrləşdirmə təcrübələri də var. Ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur ki, bu, nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr” (4, s.75).

3. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Tofiq Hacıyev yaradıcılığından ədəbi dil dövrləşməsi xüsusi tutur və görkəmli dil tarixçisi bu məsələyə dəfələrlə qayıdır. Lakin onun dövrləşmə ilə bağlı fikirləri, demək olar ki, daim bir istiqamətdə davam edir və yanaşması digər dilçi alimlərimizdən fərqlənir. Belə ki, hələ 1983-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dili tarixi” kitabında Azərbaycan ədəbi dili tarixini iki yerə bölmür: təşəkkül dövrü və sabitləşmə dövrü (9, s.48). Ədəbi dilin inkişafını normalarının təkamülü kimi anlamaq lazım olduğunu qeyd edən alimin fikrincə, normanın irəliləyişi müəyyən kəmiyyət fərqlərinin toplanması ilə şərtlənir. Bu kəmiyyət fərqləri ədəbi dilin tarixində müəyyən keçid duyğunları yaradır – mərhələ və yarımmərhələlər əmələ gəlir. Bu kəmiyyət yığımları keyfiyyət həddinə keçdikdə dövrlər yaranır. Norma tərkibcə iki komponentdən ibarətdir: *struktur-forma komponenti* və *funksional-məzmun komponenti*. Birinci tərəf dilin quruluş göstəricilərini – fonetik, leksik – qrammatik cəhətləri əhatə edir. Orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətlər də bura daxildir. İkinci tərəfdə isə üslub rəngarəngliyi, üslubi diferensiasiyadakı çəviklik və yetkinlik, həmçinin ədəbi dilin ünsiyyət həcmi nəzərdə tutulur. Əqli – intellektual kamillik bu tərəfi müşayiət edir.

Normada qeyd etdiyimiz komponentlərdən hər ikisi eyni zamanda dəyişdikdə dövr ayrılmasını təmin edir. Komponentlərdən birinin dəyişməsi (ikinci – funksional-məzmun tərəfi dəyişməyə daha həssasdır) mərhələ və yarımdövrlər əmələ gətirir (9, s.49).

Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev dil tarixinə fərqli yanaşır və Azərbaycan dilinin tarixinin dövrləşməsinə özünəməxsus şəkildə aparmağa üstünlük verir və Azərbaycan dilinin ilkin təşəkkül dövrünü IX-X əsrlərdən XII əsrə qədər davam etdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, bu dövrün əsas xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin fonetik və morfoloji quruluşunda paralelizmin mövcudluğudur. Bu dövrdə iki üslubun – klassik-kitab üslubu və danışıq-folklor üslubunun varlığı diqqət çəkir. Bu dövrün özünü də iki mərhələyə bölmək alim birinci yarımdövrün ən qədim dövrdən XII əsrin ortalarına qədər davam etdiyini qeyd edir. Bu mərhələdə şifahi dil abidəsi olsa da yazılı abidələrin varlığı dolayı faktlarla təsdiq olunur. İkinci yarımmərhələ isə XIII əsrdən XVII əsrin əvvəllərinə qədərki mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda dövlət dili kimi ərəb və fars dilləri işləndiyindən klassik-kitab üslubu sürətlə inkişaf edir və aparıcı mövqeyə çıxır. Danışıq-folklor üslubu onun ardınca gəlir. Təbriz-Şirvan dialektləri ədəbi dilin konyesi kimi çıxış edir. Sabitləşmə dövrünün XVII əsrin ortalarından başladığını qeyd edən dilçi-alim bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən, müəyyənləşməsi, sabitləşməsi başlayır. Bu zaman normanın ikinci komponentində də dəyişiklik gedir: danışıq-folklor üslubu aparıcı səviyyəyə keçir. Beləliklə, normanın hər iki komponentində dəyişmə baş verdiyi üçün XVII əsr yeni dövrün başlanğıcı hesab edilir (9, s.49-50).

Alim sabitləşmə dövrünü də dörd mərhələyə (yarımdövrə) ayırır:

1) XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili;

2) XIX əsr ədəbi dili;

3) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil – milli ədəbi dil dövrü;

4) 30-cu illərdən sonra müasir Azərbaycan ədəbi dili (9, s.50-53).

T.Hacıyev müəyyənləşdirdiyi dövr və mərhələlər arasında Çin səddi çəkmir, həmin dövrləri bir-biri ilə bağlı

şəkildə izah edir, yeni dövrün normasını öncəki dövrün içərisində “əridir”, sübut olunur ki, yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir (10).

Alimin fikrincə, ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur ki, bu, nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr (4, s.80).

Tofiq Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrübütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə xalqın dövlət idarə üsulunda yaşaması, dövlətçilik institutları – sarayaristokrat qatı, məmur-tacir təbəqəsi, ordusu olması ilə bağlı həm əmr və fərmanların, hökmdar-sərkərdələrin yürüşlərini qeydə alan salnamələrin dili kimi yazılı, həm də elitanın ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi ədəbi dil təzahürləri olmuşdur. Alimin fikrincə, bu mülahizə süni görünməsin deyər, məsələn, daha qədim dərinliyə gedən Şumer tarixini yada salmaq yetər. E.ə. III min ildə Şumerdə məktəblər işləməsi, dövlət sənədlərini yazıya alan mirzələr-katiblərin olması (hələ aşağı mədəni inkişaf səviyyəsində də bütün dövlətlərdə mirzəlik-katiblik sənəti fəaliyyət göstərməsi), hətta Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının yazıya alınması, dini şeirlər-ilahilərin deyilib-yazılması bunun sübutudur. Buna görə “yazıyaqədərki ədəbi dil” anlayışını göydəndüsmə saymaq olmaz - yazının və yazılı dilin mərhələləri göz qabağındadır. Sadəcə "yazıyaqədərki" ifadəsində müəyyən şərtlilik var (4, s.80). Buna səbəb kimi isə dilçi alim, ilk olaraq, o dövrdən bizə yazıda heç nə gəlib çatmadığını, bu dövr yazı mədəniyyətimizi sonralar Göy Türk dövlətinin daşlara qazılmış yüksək-ali üslublu yazılarının - kitabələrinin təmsalında təsəvvür edə biləcəyimizi qeyd edir. Məlum olduğu kimi, Orxan – Yenisey kitabələrinin dili Göy Türk imperiyasının dövlət dili - əbədi dili olmuşdur. Eyni zamanda, biz, folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizin faktlarında görünən və müasir dildə yaşayanlarla qədim dili haqqında məlumatlı bilərik (4, s.80).

Tofiq Hacıyev yazıyaqədərki Azərbaycan dilindən danışarkən bir daha dilimizin tarixi ilə bağlı məsələlərə qayıdır və yazır: “Tədqiqat göstərir ki, bizim tanıdığımız oğuz-qıpçaq elementlərindən daha qədimdə, məhz e.ə., məhz yazıyaqədərki dövrdə daşlaşmış Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Ögey tarixşünaslığımızın Azərbaycanda türkün erkən tarixini danması ideyasının davamı olaraq **oğuz** etnosuna münasibət də birtərəflidir. Azərbaycan türkcəsinin oğuz mənşəyi qəbul olunur. Ancaq oğuzların Midiya-Albaniya (Azərbaycan) ilə bağlılığı ən yaxşı halda ilk orta əsrlərin sonlarına aid edilir, ən çox da bu tarixi səlcuqlarla (XI əsrdən) başlayırlar. Halbuki dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili, Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət dilimizdə oğuzcanın çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir. Azərbaycan türkcəsində oğuzca iki qat təşkil edir. Birinci qat eramızdan əvvələ gedən ən qədim dövrlərdən dilimizin əsasını təşkil edən fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərin və qədim əsas lüğət fondunun təşəkkülünə qədərki dövrü əhatə edir – eranın əvvəllərinə kimi. İkinci qat ilk orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dilləri ilə yeni əlaqələrin nəticəsində nüfuz edən faktlarla qaynayıb-qarışmanın nəticəsində meydana gəlir. Bu mərhələ özü iki səviyyədə üzə çıxır: 1. Eramızın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədərki müddət. Görünür, "Dədə Qorqud kitabı"nda təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur: dastandakı İç Oğuzlar yerli, Azərbaycanın qədim oğuzları, Daş oğuzlar isə gəlmələrdir - deməli, boyların bəziləri daha qədimlərə getsə də, bir qismi həmin dövrlərdə yaranıb. Bu zaman oturaq və gəlmə qızların dilləri arasında həm canlı - **dil**, həm də ədəbi — **nitq** səviyyələrində əlaqə olub; 2. XII-XV əsrlər arası. Bu zaman azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib. Müasir dildə ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarda daha güclü qalır. Hətta bu fonetik təkamül bəzən leksik-semantik qavrayışla nəticələnir (4, s.81). Göründüyü kimi, görkəmli dil tarixçisi oğuzların Azərbaycandakı tarixini iki yerə ayırır və konkret dil faktları ilə fikirlərini sübut edir.

Alim Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı dövrünü də üç dövrə bölmür. Bu barədə danışarkən yazır: “Ədəbi dilimizin 2-ci dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1) VII-XII əsrlər - Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir: a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu; b) XV-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənlişməsi; 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Bu mərhələ üç pillədə ibarətdir: a) XVII-XVIII əsrlər – normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dilinin aparıcı mövqeyi mərhələsi; b) XIX-XX əsrlər - üslubların yenidən təşkili; c) üslubların sabitləşməsi, müasir ədəbi dil - XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr (4, s.96).

Tofiq Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan ədəbi dilinin birinci (yazıyaqədərki) dövr Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrüdür. İkinci dövr artıq - Dədə Qorqud kitabının dili ilə başlanır. Dədə Qorqud kitabının lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda milli dil özünü aydın şəkildə hiss etdirir. Kitabın lüğətinin təxminən hamısı ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində, bütün əsrlərdə işlənmişdir. Təbii ki, bu lüğətdə tədricən arxaikləşmə gedib. Çünki arxaikləşmə də söz yaradıcılığı kimi gündəlik, daimi prosesdir. Kitabın bu gün üçün arxaikləşmiş sözlərinin təxminən hamısı Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli dilində və dialektlərimizdə işlənir. Bütünlükdə Dədə Qorqud kitabının lüğətinin 70 faizi müasir dilimizdə qalır, anlaşılır və ünsiyyətdə işlənir. Min üç yüz il bundan əvvəlki abidə-mətnin lüğətinin yetmiş faizinin bu gün yaşaması nə deməkdir!? Mən bilən bu fakt dünya dillərinin heç birində görünməyib. Deməli, bu abidənin dilini milli dilin başlanğıcı kimi götürmək tarixi baxımdan özünü tamamilə doğruldur. Bu uyğunluq nisbəti qrammatik quruluşda – morfolojiya və sintaksisdə də özünü göstərir. Arxaikləşən leksik və

qrammatik şəkilçilərdə zaman tədriciliyi var. Və beləliklə də, milli ədəbi dilin qrammatik quruluşunun sonrakı inkişafı Dədə Qorqud kitabının qrammatikası bazasında gedir (4, s.96).

Akademikin fikrincə, VII-VIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilini iki mənbə əsasında öyrənmək olar: “Dədə Qorqud kitabı” abidəsi və dolayı mənbədən istifadə etməklə. Tofiq Hacıyevin fikrincə, bizə XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsi çatan - Dədə Qorqud kitabı ədəbi dilin yazılı dövrünün ilk nümunəsidir. Bu dövrkü ədəbi dil haqqında məlumatları biz eyni zamanda başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə görürük. Başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə türk-Azərbaycan dilinin xeyli lüğət materialına təsadüf edirik ki, bunlar həmin dövr türkcəmizin leksik-semantik, fonetik və morfoloji varlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Hətta dilimizin frazeoloji nümunələrindən məlumatlanırıq. Bu nümunələr xalq dilimizin və ədəbi dilimizin Şərqdəki mövqeyindən xəbər verir: 1. Bu dil Şərqdə başqa xalqlar tərəfindən də anlaşılıb, hətta millətlərarası ünsiyyətdə istifadə olunub; 2. Bu dil öz zənginliyi ilə Şərqi adlı-sanlı dillərini öz təsiri altına alıb - bu halda Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dövlətlərinin Ön Asiyada böyük siyasi güc sahibi olmalarının, şübhəsiz, güclü ekstralinqviistik rolu olmuşdur (4, s.97-98). Məlum olduğu kimi, sonrakı əsrlərdə, xüsusən də ərəbdilli və farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan dili ilə bağlı xeyli sayda türkiyəmə rast gəlmək olur. Bu barədə danışıarkən, T.Hacıyev yazır: “XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında xeyli türkiyəmə vardır (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır). Bu baxımdan, birinci növbədə, farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələrilə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildiren lüğət vahidlərinə rast gəlinir: **bəkməz**, **tağ**, **dağ** (yandırma – dağlama, mənasında), **çuval**, **cinaq** (Q.Təbrizi), **uşaq**, **su**, **ağca**, **tanrı**, **yalavac** (Xaqani), **muncuq**, **külüng gərdək**, **alaçuq**, **qurd**, **xatun** (Nizami) və s. Bu sözlər həm lüğəti mənası ilə XIII əsrdən sonrakı Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda qalır, həm də morfoloji təşəkkülü bitkindir. Bu sözlərin içərisində elələri var ki, milliyəqədərki Azərbaycan dili üçün fəaldır, sonrakı dövrdə arxaikləşmiş olsa da, XVI əsrə qədərki ədəbi dilimizdə işlənir və deməli, o vaxtkı xalq dilimizin materialıdır: **əyaq** (badə), **əkmək** (çörək), **tutmac** (xəmir xörəyi), **çalış** (döyüş, vuruş), **qlavuz** (bələdçi), **tutuq** (pərdə), **tapança** (şillə), **sancaq** (bayraq) və s. (həmin müəlliflərdə). Bunlarda müəyyən fonetik fərqlər də nəzərə çarpır: **səncəq** -sancaq, **qort** —qurd, **ovzan** —ozan və s. (4,s.99-100).

Alimin fikrincə, VII – XII əsrlər mərhələsi fiziki və hüquqi baxımlardan Azərbaycan – türk milli ədəbi dilinin tərkibinə daxil olur və bir bünövrə kimi onun gələcək ağırlığını öz üzərinə götürür (4, s.107).

Azərbaycan dilinin VII – XII əsrlər dövründəki yazılı fəaliyyətini sübut edən faktlardan biri də azərbaycandilli materiallardır. Tofiq Hacıyev bunun üçün çox maraqlı bir fakta istinad edir. Alim yazır: “Xalq ağzında bizə belə bir bayatı gəlib:

**Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni,
Yada kəviz olunca
Salla məzara məni.**

Əlbəttə, bayatının dili müasir Azərbaycan dilidir. Ancaq həmin müasir Azərbaycan dili kimi səslənən mətnlərə XIV əsrdə də (*Dedim: belün. Dedi: nə narın söylər* – Q.Bürhanəddin), XIII əsrdə də (*And içəram, səndən artıq sevməyəm, Sənün ilə xoş keçər çağum...* – Həsənoğlu) və Dədə Qorqudun dilində də (*Qoşa badam sığmayan dar ağızlım...*) rast gəlinir – yəni mətnin dilinin həddindən artıq bugüncə səslənməsi bizi tərəddüdə salmamalıdır. Və buna görə də onun konkret yaranma dövrünü təyin edək. Bayatıda bir tarixi möhür - damğa var: **xəzər** etnonimi. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, xəzərin Azərbaycan ərazisinə ən fəal müdaxilələri X əsrdən əvvəllərə aiddir. Azərbaycanın şimal-şərqi yarıda yerləşən xəzərlər, ümumiyyətlə, X əsrin əvvəllərində indiki Həştərxan ətrafına, Volqanın töküləcəyinə çəkilirlər. Deməli, bu bayatı IX əsrdən sonra yaranma bilməzdi (4, s.107-108).

Alimin fikrincə, bayatının tarixi-tipoloji linqviistik təhlili də bayatının dilinin həmin dövrdə mümkün hesab edir (4, s.108). Lakin görkəmli dil tarixçisi haqlı olaraq qeyd edir ki, bayatının dilini, məsələn, Həsənoğlunun klassik poeziya janrlarının dili ilə müqayisə edəndə onun tarixliyini eynən qavramaq müəyyən dərəcədə özlüyünü itirir. Həsənoğlunun dilini ona müasir türk şairi Yunus Əmrənin xalq şeiri janrındakı dili ilə müqayisə etsək, bayatının dili öz tarixi kontekstinə daha uyğun görünür (4, s.108). Artıq qeyd edildiyi kimi, Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin ikinci dövrünün ikinci mərhələsinəXIII-XVI əsrləri daxil edir. Bu mərhələdə ədəbi dilin milli dil inkişafını başa çatdırdığını qeyd edən alim, dil normasında fonetik (q/h/x, d/t), leksik (yazı/çöl, cənnət/uçmaq), qrammatik (dür/dürür, işər/əcək) paralelizmin özünü göstərdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, ədəbi di bu dövrdə iki pillədə inkişaf edir: a) XIII-XIV əsrlər. Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir. Dilin inkişafı elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır; b) XV-XVI əsrlər. Əcnəbi lüğət dil normasında aparıcı mövqə tutur. Tərcümə dili ədəbi dilin inkişafında özünü hiss etdirir. Qeyri-oğuz elementləri müşahidə olunur. Türkcə dövlət dili kimi işlənir. Nəsr dili yaranır. Ədəbi dil funksional üslublar üçün güc kəsb edir. Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur (4, s.109).

Alimin bölgüsündə ikinci dövrün növbəti mərhələsi XVII-XXI əsrləri əhatə edir. Bu dövrün özü də üç mərhələni əhatə edir. “a) XVII-XVIII əsrlər. Normada xəlqiləşmə gedir. Realist ədəbiyyatın dili aparıcı mövqeyə qalxır. Folklor dili yazılı dilə nüfuz edir; b) XIX-XX əsrlər. Üslublar yenidən təşkil olunur. Ədəbi dil çoxvalentlilik qazanır. Satira, mənzum hekayə, dram, realist hekayə dili meydana çıxır. Publisist üslub yaranır. Ədəbi dilin lüğətinə rus və Avropa dillərindən söz alınmağa başlanılır. İctimai, siyasi, elmi-ədəbi terminlər hazırlanır. Dərslik dili formalaşır. Canlı danışq dili normaya fəal şəkildə nüfuz edir; c) XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr. Ədəbi dil məktəblərdə sistem şəklinə təbliğ olunur. Qrammatikalar yazılır, tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğətləri hazırlanıb nəşr olunur.

Müasir dilin orfoqrafik və orfoepik normaları sabitləşir. Terminoloji hərc-mərcliklə mübarizə aparılır, alınma və milli terminlərə münasibət müəyyənləşir” (4, s.110).

Tədqiqatçı eyni zamanda istənilən bölgüdə nisbiliyin olduğunu və ədəbi dilin mərhələləri arasında ciddi sədlərin çəkilməsinin mümkünsüzlüyünü qeyd edərək yazır: “Əlbəttə, ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında Çin səddi çəkmək, bu dövrləri bir-birindən təcrid etmək olmaz. Yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanmağa başlayır; köhnə norma dəfn olunmur, onun əsas kütləsi yenidə qalır. Sadəcə ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə - bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur. Yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir. Doğrudur, ədəbi dil daha sürətli inkişafa meyillidir. Lakin ümumxalq dili bütövlükdə mühafizəkardır. O öz mühafizəkarlığı ilə ədəbi dili çəkir, ənənəyə bağlayır və bununla da nəsillər arasındakı ünsiyyəti mümkün edir. Ədəbi dil xalq dilini intellektuallaşdırır, xalq dili isə onun yaşaması, varlığı üçün baza təşkil edir. Bu iki təzahür arasında daimi ahəngdarlıq qalır. Ədəbi dillə xalq dili arasındakı rabitənin dialektikası belədir” (4, s.110).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, elmi fəaliyyətində ədəbi dilin dövrləşməsi məsələsinə dəfələrlə qaydan akademik Tofiq Hacıyev son əsərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ilk növbədə iki yerə bölmür: Yazıyaqədərki dövr və yazılı dövr. Dilinin yazılı dövrünü də alim üç dövrə bölmür: 1) VII-XII əsrlər - Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Ümumiyyətlə isə qeyd olunmalıdır ki, ədəbi dilin dövrləşdirilməsi məsələsində akademik Tofiq Hacıyevin özünəməxsusluğu özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c. Bakı, Maarif, 1979, 267 s.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., Elm, 1999, 140 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. Bakı, 1938
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, I hissə, B., Elm, 2012, 476 s.
5. Cəhangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Elm, 1978, s.15, 236 s.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 491 s.
7. Гаджиев Т.И. Исторические условия формирования азербайджанского национального литературного языка // Проблемы изучения источников по истории Азербайджана. Баку, изд. АГУ, 1988, с.51-52
8. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
9. Hacıyev T, Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., Maarif, 1983, 188 s.
10. Kazimov İ, İsmayilova C. Ədəbi türkcəmizin tarixi problemi – Tofiq Hacıyev konsepsiyasında <http://www.cahid.info/archives/850>

Açar sözlər: *Tofiq Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, ədəbi dilin dövrləşdirilməsi*

Key words: *Tofiq Hacıyev, history of Azerbaijani literary language, circulation of literary language*

Ключевые слова: *Тофик Гаджиев, история азербайджанского литературного языка, тираж литературного языка*

Резюме

В статье анализируются мнения известного азербайджанского лингвиста академика Тофика Гаджиева о литературном языке Азербайджана. Как известно, проблема трансформации литературного языка является одной из основных задач, стоящих перед лингвистами с точки зрения изучения истории языка. С точки зрения изучения истории языков турецкого народа, литературный язык Азербайджана имеет большое значение. Изучение литературного языка Азербайджана, имеющего долгую историю изучения, началось с 40-х годов 20-го века, и в этой области работало несколько историков языка. В этом смысле работа известного азербайджанского лингвиста Тофика Гаджиева неоспорима. Вопрос перевода истории языка в научную работу ученого, который уделяет особое внимание решению этой проблемы, всегда находился в центре внимания. Ученый имеет уникальный взгляд и разделение в истории азербайджанского языка, и в его статье были обобщены исследования, проведенные Тофиком Гаджиевым в этой области, и его исследования по истории азербайджанского языка.

SUMMARY

The article analyzes the opinions of well-known Azerbaijani linguist Academician Tofiq Hacıyev about the literary language of Azerbaijan. As it is known, the issue of literary language transformation is one of the main tasks facing linguists in terms of language history research. In terms of studying the history of Turkish people's languages, the literary language of Azerbaijan has great importance. The study of the literary language of Azerbaijan, which has a long history of study, began in the 40's of the 20th century and a number of language historians worked in this area. In this sense, the well-known Azerbaijani linguist Tofiq Hacıyev's work is undeniable. The issue of translating the language history in the scientific work of the scientist, which pays special attention to the solution of this issue, has always been in the spotlight. The scientist has a unique look and division in the history of the Azerbaijani language and in those article, it is just generalized that Tofiq Hacıyev's research in this area has been summarized and his research on the history of the Azerbaijani language has been studied.

Rayçı: dos. Afət Cəfərova